

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	22
'Aho	Tu'apulelulu, 6 Sune 2024

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmate Afi	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hū Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula 'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Siale 'Akau'ola
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalalakaka Faka'ekonomika & Potungāue Takimamata	Hon. Dr. Viliami Lātū Lord Vaea
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua 'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala (MEIDECC)	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Lord Fohe Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	Johnny Grattan Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Kapelieli Lanumata
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 22/2024
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

**'Aho: Tu'apulelulu 6 Sune, 2024
Taimi: 10.00 am**

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Lipooti mei he Komiti Pa'anga 'a e Fale Alea fekau'aki mo e: i. Lao Fika 6/2024: Lao Fakaangaanga Ke Fakahu Atu 'a e Pa'anga 2024/25 ki he Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga 2024 <ul style="list-style-type: none"> • Polokalama Patiseti 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga ngata ki he 'aho 30 Sune 2025 • Fakamatala Patiseti 2024/2025 • Palani Ngaue 'a e Ngaahi Potungaue Fakapule'anga 2024/2025 - 2026/2027 ii. Palani Fakaangaanga Fakata'u 'a e 'Atita Seniale ki he 2024/2025
Fika 04	:	Kelesi

KANOTOHI

Fale Alea ‘o Tonga	5
Lotu	5
Ui ‘o e Fale.....	5
Poaki.....	5
Me’a ‘a e ‘Eiki Sea.....	5
Lipooti ngāue Komiti Pa’anga ki he ngāue na’e tukuhifo mei he Fale Alea	6
Lipooti Sea Komiti ki he tu’unga ‘enau ngāue fekau’aki mo e Lao ‘e 3 mei he Pule’anga ..	7
Fehu’ia pē ‘oku kau he Lipooti Komiti Pa’angá ‘e fakahū mai ki Fale Alea ‘apongipongi Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘Atita Senialé.....	7
Toki lava ha ngāue makehe Komiti Pa’anga ki he Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘Atita Seniale	7
Tokanga ‘Eua 11 ki ha fatongia kehe ke fakafatongia’aki Komiti Pa’anga fekau’aki mo e Patisetí	8
Tokanga Pule’angá ki hano kamata hano alea’i ha me’a te’eki ke tēpile’i mai ki Fale Alea	8
Fokotu’u Tongatapu 4 ki ‘Eua 11 ke ‘ohake me’a ‘oku hoha’a ki ai ‘i he Komiti Pa’angá ..	9
Fakatokanga ‘Eiki Sea ke tauhi molumalu e Fale Alea ‘aki e ngāue’aki lea faka’apa’apa .	13
Toloi Fale Alea ki he Monite	14
Kelesi.....	14

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tu’apulelulu 6 Sune 2024

Taimi: 1020-1035

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea.

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki kole atu ki he ‘Eiki Minisitā Ngoue tatakai mai e lotu ki he pongipongi ni.

Lotu

(Fakahoko ‘e he Minisitā Ngoue ‘a e lotu ‘o e pongipongi ni)

Fakamālō atu ki he ‘Eiki Minisitā Ngoue tatakai mai e lotu ‘a e Fale Alea he pongipongi ni. Kole atu ki he Kalake ke ui e Hou’eiki Mēmipa e Fale.

Ui ‘o e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘a e Fale Alea, tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘o ‘Ene ‘Afio. Pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Falé ki he ‘aho ni ‘aho Tu’apulelulu 6 ‘o Sune 2024.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalalakalaka Faka’ekonōmika mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Ngoue Me’atokoni mo e Vaotātā, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Kapelieli Militoni Lanumata, Taniela Liku ‘o Hihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Mo’ale ‘Otonuku, Vātau Mefi Hui.

Sea ka u toe fakaongo mu’a. ‘Eiki Nōpele Nuku. ‘Eiki Sea ngata’anga ia e taliu’.

Poaki

Ko e poaki ‘oku ma’u hení ‘oku poaki mai e ‘Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC. Kei hoko atu e poaki folau e ‘Eiki Minisitā Mo’ui. ‘Oku poaki tengetange ‘a ‘Uhilamoelangi Fasi. Ko e ‘Eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali honau uí ‘oku ‘i ai e tui ‘oku ne me’a tōmui mai pe mālō ‘Eiki Sea.

Me’a ‘a e ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘afio ‘a e Ta’ehāmaí ‘i hotau lotolotonga, tapu pea mo ‘Ene ‘Afio Tama Tu’i Tupou VI kae ‘uma’ā e Ta’ahine Kuini Nanasipau’u, tapu eni ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā. Tapu pea mo e Hou’eiki Fakafofonga e kau Nōpele, tapu atu

ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí, mālō ho'omou laumālie lelei he pongipongi ni Hou'eiki. Na'e toloi mai e Fale mei he 'aho fakataha 'aho 23 'o Mē 'o makatu'unga he lava 'etau 'asenita 'i he 'aho ko ia. 'A ia ko e Lao Fakaangaanga ke Fakahū atu 'a e Pa'anga 2024/25 ki he Ngāue 'a e Pule'angá. 'A ia na'e tu'utu'uni 'a e Fale ke tukuhifo ki he Komiti Pa'angá ke fakahoko ai 'enau ngāue ki he Patiseti e Pule'angá 'o hangē pe ko e ngaahi ngāue founa angamahení. Pea na'e 'i ai foki mo e Lao Fakaangaanga 'e tolu 'a e Pule'angá na'e fakakakato hono lau 'uluakí pea na'e tukuhifo mo ia ki he Komiti Laó. Ko e hili eni e uike 'e ua e ngāue e ongo komiti ki he ngaahi ngāue na'e 'asenita'i mei he Falé ke tukuhifo ke nau ngāue ki ai he ko e 'uhinga 'oku ui ai e Fale ke tau foki mai he 'aho ni 'aho 6 'o Sune ke fakakakato 'a e ngāue 'a e Komiti Pa'angá 'a ia na'e tukuhifo ia he Fale Alea.

Taha pe 'etau 'asenita Hou'eiki fika 3 'oku hā atu pe ho'omou 'asenita ngāué. Kole eni ki he Sea e Komiti Pa'angá lipooti mai ki he Fale e ngāue kuo lavá.

Lipooti ngāue Komiti Pa'anga ki he ngāue na'e tukuhifo mei he Fale Alea

'Aisake Eke: Tapu atu pe ki he Sea e Fale Aleá pea pehē ki he Hou'eiki 'o e Fale Aleá kae fakahoko atu pe tūkunga 'oku 'i ai 'a e ngāue 'a ho'o Komiti Pa'angá. Ko e lahi pe foki e ngaahi polokalama ...

<003>

Taimi: 1035-1040

'Aisake Eke: ...neongo 'a e uike 2 ko eni na'e ai pē ngaahi polokalama 'a e Fale 'o pau ke 'i ai 'a e kau Mēmipá pea ko e toki lava, ka toki lava e fakataha ko ia 'a e Komiti Pa'angá. Pea ko e fakahoko atu pē kuo lava 'a e ngāue 'a e Komiti Pa'angá ki he Polokalama Patiseti pea pehē ki he Fakamatala Patiseti, Palani Ngāué pea pehē foki ki he ngaahi me'a kehe na'e 'ohake pē ke fai e ngāue ki ai 'a e Komiti. Ka ko e tu'u he taimi ni Sea 'oku kei ngāue 'a e kau sekelitalí ko 'enau fakamā'opo'opo pē. 'Oku ai e ngaahi fakalelei 'oku fai ki he ngaahi kātoa e ngaahi me'a ko eni, koe'uhi ke maau, pea ko e tu'u ko ia he taimi ni ke maau e ngāue ko iá pea 'e 'omai ia ki he Kalaké 'apongipongi, maau lelei e ngāue ko iá Sea pea toki fakahoko mai.

Ko e konga ko ia ki he Palani Fakaangaanga Fakata'u ko ē 'a e 'Atita Senialé ki he Ta'u 24/25 Sea 'oku kei fai 'a e ngāue ki ai te'eki fakakakato 'a e ngāue ko ia. 'A ia 'e kei hokohoko atu e Komiti ki ai, ka ko e ngāue ko eni fika 1 fakataha pē mo e ngaahi me'a kehé, 'e 'omai ia 'a ia 'e 'omai ia, 'e maau ia ki he Kalaké 'apongipongi Sea. Sea ko e tu'unga pē ia 'oku 'i ai 'a e ngāue 'a ho'o Komiti. Mālō.

'Eiki Sea : Fakamālō atu ki he Sea e Komiti Pa'angá ko eni kuo fakapapau'i mai 'e he Kalaké 'e toki maau mai e lipooti ki he Falé 'apongipongi, 'a ia 'e toki tufa atu pē 'apongipongi Hou'eiki ke mou lau he *weekend*. 'A ia ko 'ene tu'u he taimi ni 'e toki maau mai e lipooti ia ki he Monité, 'i ha foki mai e Falé he Monité. Neongo 'oku 'ikai ke kau heni e 'asenita ko eni he Komiti Lao, te u kole atu pē ki he Sea e Komiti Laó ke ki'i lipooti mai angé e tu'unga 'oku 'i ai e Lao 'e 3 na'e tukuhifo kia nautolu.

Lipooti Sea Komiti ki he tu'unga 'enau ngāue fekau'aki mo e Lao 'e 3 mei he Pule'anga

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea mālō ho'o laumālie ki he pongipongí ni. Fakatapu foki ki he kau Mēmipa e Fale. Ko ia na'e tukuhifo pē foki ki he Komiti Laó 'i he 'aho ko ē faka'osi ko ē na'a tau fakataha ai pea na'e ui pē 'a e fakataha 'a e Komiti Laó 'i he Falaite pē ko ē 'o e uike ko íá 'o fai 'a e sio. Pea 'oku ou tui 'oku 'osi tui pē kuo maau 'a e lipooti ko íá ke fakahū mai mo ia ki he Faleé 'i he uike kaha'u 'a e ngaahi lao 'e 3 ko ia koe'uhi ko e ngaahi lao 'oku ki'i natula fakavavevave koe'uhi ko e ngaahi me'a 'oku kaunga hangatonu ki he tafā'aki ko ena e tau'i 'o e faito'o konatapu. Pea ko u tui Sea 'e maau mai pē mo e lipooti mei he tafā'aki ko eni 'a e kau ngāué ke 'omai e lipooti he uike kaha'ú mo ia ke tau sio ki ai ha 'osi 'a e Patiseti. Mālō Sea.

'Eiki Sea : Hou'eiki ko u fie tuku pē ha faingamālie heni ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga koe'uhí ko 'ene Lao Fakaangaanga eni Patiseti pē 'oku toe 'i ai ha me'a 'e fie me'a ki ai.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tapu atu Sea kae 'uma'ā 'a e 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki kae 'uma'ā e Hou'eiki Fakafofonga e Kakai, ke tau ma'u e pongipongí ko eni pea hangē pē kuo fakahoko atu 'e he Sea e Komiti Pa'angá'e Sea, pea 'oku pou pou pē ki ai ke toki hoko atu pē ke maau mai e lipooti ko ia 'i he uike kaha'u. Mālō.

'Eiki Sea : Tongatapu 4.

Fehu'ia pē 'oku kau he Lipooti Komiti Pa'angá 'e fakahū mai ki Fale Alea 'apongipongi Palani Fakaangaanga Fakata'u 'Atita Senialé

Māteni Tapueluelu : Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea pea pehē ki he 'Eiki Palēmiá mo e Hou'eiki Mēmipa e Fale Alea. Sea ko e ki'i fehu'i pē ia ke fakama'ala'ala mai. Ko e pehē ko ia 'e maau mai e lipooti 'apongipongí lipooti 'a e Komiti Pa'anga 'e kau ai e Palani Fakaangaanga Fakata'u 'a e 'Atita Seniale? Ke toe ki'i fakama'ala'ala mai pē e tu'unga ko ia. Mālō Sea.

'Eiki Sea : Sea e Komiti Pa'anga.

Toki lava ha ngāue makehe Komiti Pa'anga ki he Palani Fakaangaanga Fakata'u 'Atita Seniale

'Aisake Eke : Tapu atu Sea pea pehē ki he Hou'eiki Fale Alea. 'Ikai Sea, kātaki 'e 'ikai lava maau mai mo e me'a ko ia, 'a ia 'e toki lava ha ngāue makehe ia ki ai 'a e, ki he lipooti ko eni 'i ha taimi he uike kaha'u Sea. Ko ia pē. Mālō.

'Eiki Sea : Ko ia, fakamanatu pē ki he Sea e Komiti Pa'angá ko e Palani Fakaangaanga Fakata'u 'a e 'Atita Seniale na'e tukuhifo fakataha pē. Ka 'oku mahino pē ko e nounou 'a e taimi ke mu'omu'a mai 'a e Lao Fakaangaanga ki he Patiseti ka mou toki ngāue ki he lipooti Palani Fakaangaanga Fakata'u 'a e 'Atita Seniale 'i he uike kaha'u, pea mou fakataha ai pē

‘apongipongi pē ko e toloi atu pē e Fale pea mou kamata ai ‘i he ‘aho ni. Hou'eiki, fakamālō atu koe'uhi ...

<004>

Taimi: 1040-1045

'Eiki Sea: ... ko e kakato ia ‘etau ‘asenita ki he ‘ahó ni.

Taniela Fusimālohi: Sea.

'Eiki Sea: ‘Eua 11 me’a mai.

Tokanga ‘Eua 11 ki ha fatongia kehe ke fakafatongia’aki Komiti Pa’anga fekau’aki mo e Patisetí

Taniela Fusimālohi: Ko u fakamālō pē ki he tu’unga ko eni ‘oku ‘i ai ‘a e ngāue ‘a e Komiti Pa’anga ka ko e anga pē eni ‘o e vakai Sea pē ko ha me’a nai eni ‘oku totonu pē ke nau toe sio ki ai. Ko e anga pē fokotu’u atu ‘a e ongo lula fua ‘e ua ko eni pē ‘e fai ‘enau ngāue mo ki’i fua’i ‘aki ange ‘a e ongo lula fua ko eni pē ‘oku ha’u e Patiseti ‘o vā mama’o pē vāofi fēfē mo e ongo lula fua ko eni pea mo ha ngaahi ‘uhinga. He koe'uhí ko u tui pē ‘oku ‘i ai pē e ngaahi ‘uhinga ia ‘i hono ‘omai ko eni e Patiseti. Pea ‘oku fakamatala e kongha he ‘Eiki Minisitā Pa’anga he’etau ‘aho faka’osi hono fokotu’u mai ‘o e ‘o e Lao ki he ‘Esitimeti.

Ko e lula fua ‘uluaki Sea ‘oku ou tokanga pē ki he Tō Folofola ‘e ua ko ē na’e ‘osi fai maí. Koe'uhí he ‘oku ‘i ai pē hotau fatongia ke fakatonutonu ki he ngaahi fo’i maaka ko ē na’e ‘omai ‘i he ongo Tō Folofola ko eni. He ko e ‘uhingá ko e, ko e ‘oatu pē ‘e Sea ke u ki’i kinikini atu pē ko e ko e, ko e tokanga ko eni ko ē ‘a e Tō Folofola ki hono fakamoleki.

'Eiki Palēmia: Sea fakatonutonu atu 'Eiki Sea.

Taniela Fusimālohi: ‘O e tñnaki ko ē ‘o e ...

'Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Fakatonutonu ‘Eua 11.

Tokanga Pule’angá ki hano kamata hano alea’i ha me’a te’eki ke tēpile’i mai ki Fale Alea

'Eiki Palēmia: Ko e ‘uhingá ko ‘ene fakaava eni eni ia ke fai ‘a e ‘a e feme’a’aki ‘a e Fale ia ki he Patiseti ‘oku te’eki ke mea’i ia ha taha he ‘oku te’eki ke tēpile’i mai ki Fale ‘a e,. Pea ‘oku tau faka’apa’apa’i ‘a e Lipooti ‘a e Sea mo ‘ene Komiti Pa’anga ‘omai ki heni. Pea kapau ‘oku toki ‘i ai ha *issue* he ko ē ko e faka’osi ē ia ‘e ‘omai ‘apongipongi pea ke toki me’a mai ai pē koe 11 ki he ‘uhingá ha ngaahi me’a he lolotonga ‘a e ‘oatu ko ē ‘a e fokotu’utu’u ia ‘a e Pule’anga. Ka ko e ‘uhinga pē ‘a e fakatonutonu Sea he ‘oku ne hanga ‘e ia ‘o, ‘o talanoa mai

ia he me'a ia ke fakaava ai 'a e tipeití ia 'osi ko ia 'oku tau 'ilo'i lelei ko e ki'i lipooti ena he kuo *final* mai ki 'auhu pea toki *circulate* ke tau toki, fai ki ai 'a e feme'a'aki ho Fale Sea. Mālō.

Fokotu'u Tongatapu 4 ki 'Eua 11 ke 'ohake me'a 'oku hoha'a ki ai 'i he Komiti Pa'angá

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole pē mu'a ke pou pou atu pē mu'a ki he 'Eiki Palēmia ko e kole atu pē ki he kaungā Fakafofonga ko e 'uhingá he 'oku faka'atā mai he Feitu'u na ke mau ō ange ki he Komiti Pa'angá. Na'a lava ke me'a atu ki he Komiti Pa'anga 'o fai e fokotu'u ko ē ai ke fakamā'opo'opo 'o 'omai fakataha Sea ka tau nounou mu'a ko e 'uhingá he 'oku lahi e ngāue 'a e Komiti Pa'anga ke hoko atu Sea mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ka ko u mahino pē ka au me'a 'oku tokanga ki ai 'a e 'Eiki Palēmiá pea mo e me'a ko eni 'oku tokanga ki ai 'a e Fakafofonga Fika 4 he na'a ku, nau fie kau au ki he fakataha ka te u kapau 'oku fai ha fakataha he 'aho ni te u hū au ia ki ai. Ka ko 'eku 'uhinga pē Sea ke tuku atu pē ki hotau ha'oha'onga he ko e me'a eni ia 'oku mahu'inga he ko e lula fua eni Sea ki he 'etau faifatongiá. He ko e me'a na'a tau fuakava ki ai. Ko e fakaikiiki 'o e ...

'Eiki Palēmia: Sea ko e ki'i *point of order* na'e 'oatu ko ē 'anenaí ke ke fai ha'o tu'utu'uni pē 'oku kamata leva e tipeití ia pē 'ikai? He ko e me'a ia ko ē 'oku me'a ki ai 'a 'Eua 11 Sea. 'O kapau 'oku hangē ko e me'a 'a 4 me'a atu ki he Komiti Pa'anga na'a ke faka'atā, mālō Sea.

'Eiki Sea: 'Eua 11 ko u tali e fakatonutonu e 'Eiki Palēmia ka ko e me'a 'oku mahino kia au 'a e kole ko ē 'oku ke fie fakahoko ki he Sea. Ko e kole pē ki he Sea 'o e Komiti Pa'anga pē 'oku ne fakatokanga'i ho'o fokotu'ú pē 'ikai.

Taniela Fusimālohi: Sea ko ia ko e ko e ko 'eku fokotu'u ia mu'a ki he Komiti Pa'angá ke 'oatu pē mu'a 'a e lula fua 'e taha ko ē he ko u fakakaukau pē au ki he ...

'Eiki Palēmia: Sea 'oku fēfē fakalele hotau Fale ni Sea he *point of order*, 'osi pē eni hono fakatonutonu tali toe hoko atu pē ia. Fai pē ha'o faitu'utu'uni ka tau hoko atu ā he ko ē 'oku 'ikai ke ne mea'i 'e ia pē ko e hā e me'a ko ē na'a mau fai *in response* ki he Tō Folofolá he 'oku te'eki ke fai hono alea'i 'o'ona he Fale ni Sea. Ko e kole atu pē mu'a ia me'a mu'a ia ki he Komiti Pa'angá kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku tokanga ki ai. Ka tau toki tipeiti he Mōnite hono taimi ko ē 'oku 'omai ai e lipootí. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Ko e fokotu'u ia ki he Komiti Pa'anga mu'a he 'oku 'ikai ke u ma'u ia 'e au pē te nau lea mai na'e fai e me'a ko eni he 'oku mahu'inga 'aupito.

'Eiki Palēmia: Sea 'oku leangata'a 'aupito pē 'a e Fakafofonga ia ki he Feitu'u na 'osi ho talamai 'oku mo'oni e fakatonutonu 'oku 'ikai pē ke ta'e'unua ia ki he me'a 'oku tu'utu'uni ho'o Fale Sea. Kapau 'e ko e 'osi pē 'eku tangutu 'a'aku ki lalo, 'e toe me'a hake pē ia fo'i me'a tatau pē ka ko e me'a pē kuo tau anga ki ai ka 'oku 'ai atu pē ke tau feifeinga mai ā hotau Fale ke tau nofo 'i he tu'utu'uni. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Ko 'eku 'uhingá Sea ka foki mai e lipooti 'oku 'ikai ke nau ngāue ki he lula fua ko eni te tau foki ki ai.

'Eiki Palēmia: Ko ia toki me'a koe ai he taimi tipeití 'o fokotu'u hake ai.

Taniela Fusimālohi: Kae fakanounou 'etau talanoa ki he Patiseti ...

'Eiki Palēmia: Ka ko e me'a ia nau 'uhinga ki aí Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea.

'Eiki Palēmia: Pea 'o kapau he 'ikai te ke fai ho'o tu'utu'uni ko e me'a pē eni te tau fai he fu'u uike 'e ua hoko maí

Taniela Fusimālohi: Fiema'u ia ke tau nounou, he 'oku fu'u lahi 'aupito 'etau talangata 'atautolu ki he palani.

'Eiki Sea: 'Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Ki he palani ko ē 'oku 'omai he Tō Folofola. 'Oku 'ikai ko e 'uhinga ia ko e ...

'Eiki Sea: 'Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Ko *King* Tupou VI.

'Eiki Sea: 'Eua 11 ko e tu'o tolu eni 'eku ui ho hingoá.

Taniela Fusimālohi: Kātaki fakamolemole Sea ka ko e anga ia e fokotu'u.

<005>

Taimi: 1045 – 1050

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... Tuku atu pe ki he tafa'akí. Ko hono uá Sea 'a e lula ko u tokanga ki aí, Sea, ko u ongo'i ko u pōpula he 'ahó ni he ngāue 'a e 'Eiki Palēmiá mo e, 'ikai mu'a ke tuku mai ke fai 'eku leá 'a'aku ia tahá 'e mamahi'ia ai ha taha pe 'e ...

'Eiki Palēmia: 'Ikai ke mamahi'ia au ha taha Sea ka ko 'etau lele pe he fongá Sea pea mo e tu'utu'uni. 'Oku 'ikai ko ha Fale pe eni ke 'ai me'a noa'ia pe Fakafofonga kātaki pe.

Taniela Fusimālohi: Sea 'oku 'ikai ke u fakamanamana'i 'e au ha taha pe te u kaikaila ki ha taha pe te u lau ki ha taha.

Vaea Taione: Sea

Taniela Fusimālohi: Ko 'eku poini pe 'aku ia 'oku feinga ia ke u 'oatu, 'ai mu'a e lula fua ko ē he taimí ni he te tau toe longoa'a pe ai he 'omai e līpootí 'oku 'ikai ke ngāue'aki e lula fuá. Ko e ngaahi fo'i me'a ko eni 'oku 'asi hē Sea ko 'eku feinga atú Sea ke mahinó

'Eiki Sea: 'Eua 11

Taniela Fusimālohi: Sai pe

‘Eiki Sea: Na’e toki ‘osi eni ‘eku tali e fakatonutonu e ‘Eiki Palēmiá ki ho’o lula fuá. Pea ‘oku ‘osi mahino ho’o lula fuá ki he Fakafofonga Tongatapu 5 ko ia ‘oku Sea he Komiti Pa’angá. Ko e me’a ko ia ke toki ‘ohake he taimi ‘oku fakahū mai ai e līpootí he Monité.

Taniela Fusimālohi: Sai Sea ke u hoko atu mu’a Sea ki he lula fua hono 2 ko ē ko u feinga ko ē ke ‘omai he me’a ko ení. Ko e Patiseti kimu’á na’e pehē ko ‘ene a’u mai ko ē ki he ta’u ní ‘e 420 miliona pe patiseti ‘e tānaki fakalotofonuá

‘Eiki Palēmia: Sea, ko e fo’i fakatonutonu tatau pe, kuo tipeiti ia ‘i he me’a ‘oku te’eki ke ‘omai ki Fale ní Sea. Kole atu pe mu’a ki he Fakafofongá, kātaki pē. Kapau ‘e me’á tamate’i ā e letiō ka tau talanoa fakalotofale

Taniela Fusimālohi: Sea ko u faka’amú ke ‘omai e fakamatalá ia he ‘oku mahu’inga

‘Eiki Palēmia: ‘E toki ‘omai ‘e he Sea Va’a Komiti Pa’angá Fakafofonga, me’a atu ko ena pe ho tulikí

Taniela Fusimālohi: ‘Io, ka ko ‘eku ‘uhingá ‘a’aku ‘e Sea Komiti Pa’anga, kātaki mu’a ‘o sio ki he fo’i me’a ko ení. He koe’uhí ‘oku talamai ‘i he ta’u kuo ‘osí ‘e 420 miliona pe ‘a e Patiseti ‘o e ta’u ní ka ko ení ia ‘oku 452 miliona

‘Eiki Palēmia: ‘Oku ngali fakakata Sea ka ‘oku fakamaatoato ke ‘ai ke tauhi hotau Falé ke tau nofo ki he’etau tu’utu’uní

‘Eiki Sea: ‘Eua 11

‘Eiki Palēmia: ‘Okú ne pehē ‘e ia ko hano Fale pe ke toutou me’a pe ki ‘olunga

‘Eiki Sea: ‘Eiki Palēmia, kuo ‘osi mahino ho’o fakatonutonú, ‘Eua 11

Taniela Fusimālohi: ‘Oku ou faka’amú au ia

‘Eiki Sea: ‘E ‘ikai te ke ‘ohake ha me’a ‘oku lolotonga ‘ave ki he Komiti Pa’angá, ‘ikai te ke lau fika heni ‘o kapau ‘oku ‘i he Komiti Pa’angá e fiká.

Taniela Fusimālohi: Sea ka ‘oku ‘osi paaki foki e me’á ia Sea, he ko e me’a ‘oku kehekehe’akí ko e 32.8 miliona. Ka na’e pehē ia ‘e 1.5 miliona pe ‘a e ta’u kuo ‘osí ki he ta’u ko ení ‘oku tau hanga atu ki aí. Ko u faka’amú au ia ke foki mai mu’a e Komiti Pa’angá ‘o talamai ko e hā kuo hala pehē ai ‘a e sio ki he kaha’ú pe ko e *forecast*. ‘Oku ‘ikai ke toe kehekehe ia mo e sio ko ē ki he me’a ko ē ‘oku ‘omai ko ē ‘e he *development partners*.

‘Eiki Sea: ‘Eua 11, te u toe fakatonutonu atu ho’o me’a ‘oku faí. Ko e ‘asenita ko ená ‘oku ‘osi tu’utu’uni ‘e he Falé hili ‘etau lau ‘uluaki e Lao Fakaangaanga ko eni ki he Patisetí ke tukuhifo ki he Komiti Pa’angá

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea

‘Eiki Sea: Pea na’e ‘osi faka’atā atu ke mou me’a atu ki he Komiti Pa’angá. Ko e ngaahi me’a ko ena ‘okú ke ‘ohaké, me’a hangatonu ki he Sea Komiti Pa’angá ‘oku ‘i ai ‘a e ngāue mo e ‘Asenita e Falé ‘ahó ni. ‘E ‘ikai ke toe ‘ohake he Fale Aleá he ‘oku ‘ikai ke kau he’etau

‘Asenitá ko eni te’eki ai ke līpooti mai. ‘O kapau ‘okú ke fu’u hoha’a pehē ‘ohake he taimi totonú ‘a ia ko e taimi fakafoki mai e līpootí pē ko ho’o me’a atu ki he Komiti ko ē Pa’angá ‘oku lolotonga ‘i ai e ‘Asenita ngāue ‘a e Falé.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea kae tuku ā ke u lele ki he fakataha Komiti Pa’angá, mālō Sea

Paula Piveni Piukala: Sea

‘Eiki Sea: Tongatapu 7 me’a mai

Paula Piveni Piukala: Tapu mo e Sea pea tapu ki he Mēmipá. ‘Oku ou tu’u pe au ke u pou pou ki he tala sivesiva ‘oku fai ‘e ‘Eua 11. He ko e poiní eni Sea, kuo ‘osi tufa e naunau ko ení pea ‘osi fakahoko mai, *introduce* mai ‘e he ‘Eiki Minisitā Pa’angá ‘a e fakamatala pa’angá pea ‘oku mahino ‘oku ‘ikai ha ‘Asenita ke tau hoko atu ki ai. Ka ko e tipeiti ko eni pe ko e taukave ‘oku fai ‘e ‘Eua 11 pe ‘e hoko he taimi fē ka ‘e pau ke hoko. Ka koe’uhi ko e taimí Sea, ka u ki’i fakama’ala’ala pe he ‘isiū ko ení. Ko e ongo lula fua na’e kamata fakatalanoa ki aí ‘oku ‘ikai ke lava ‘e he Komiti Pa’angá ia ‘o *address* ‘a e ongo lula fua ko iá.

Ko e ngāue ‘oku fai ‘e he Komiti Pa’angá ko e fakatonutonu mata’i fika pē. Ke ‘omai e Tō Folofolá ke hoko ko ha kaveinga ke ne tataki ‘a e Patisetí ‘oku ‘ikai ke lava ia ‘e he Komiti Pa’angá

‘Eiki Palēmia: Sea ko e fakatonutonu tatau pe na’e fai ‘anenai Sea

Paula Piveni Piukala: Pe ‘e hoko heni pe ‘e hoko he ‘ahó ni, pe ‘e hoko he Monité ka kuo pau ke hoko, ka koe’uhi ‘oku ‘ikai ha’atau ‘asenita.

‘Eiki Sea: Fakatonutonu Tongatapu 7, me’a mai ‘Eiki Palēmia

‘Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonú ko e me’a tatau pe ko ē na’e ngāue’aki ko ē ki ‘Euá ‘a ē ko ē ki he Tongatapu 7 ...

<006>

Taimi: 1050-1055

‘Eiki Palēmia: ... ko e ‘uhingá hangē pe ko ē ko ho’o *direction* na’e ‘osi ‘omaí Sea, ‘e lava pe ia ‘o ‘alea’i ‘i he taimi ‘oku tepile’i mai ai ‘a e lipooti pea ko e hā ko ā e me’a ‘a e Pule’anga na’e fai *in response* ki he Tō Folofolá. ‘Oku te’eki ke ‘i ai ha faingamālie ia ke fai ai e tālanga ko ia. Pea ‘oku ou kole pe Sea, tau faka’apa’apa’i ē me’a ‘a e Sea Komiti Pa’anga, tuku ke nau feme’a’aki ‘omai ‘o kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi fehu’i ko e taimí ia, mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea, ko ‘eku ‘uhinga pe ‘aku ia ko e *in the interest of time*, ‘oku mahino ka au ia ‘oku ‘ikai ha toe ngāue ke fai he ‘ahó ni. Ka ko e ‘uhinga ia e fakalanga talanoa ke toho ‘etau tokanga ki ai. He ko e he ko e ngāue ‘oku fai ‘e he Komiti Pa’anga Sea, ‘oku ‘ikai ke ne toe liliu ‘e ia ia ha kaveinga kuo ‘osi fokotu’u mai ‘e he Patisetí. Pea na’e fai hono teu fakahoko atu pe Sea, ko e lōloa e ngāue ‘i he Komiti Pa’anga ko e ngāue ia ‘a e motu’á ni, hono fehu’ia ‘a e anga hono *allocate* e pa’anga mo e ngaahi ‘uhinga lelei ‘oku fai ‘aki. Ka ‘oku ‘ikai pē ke lava ‘i he timi ia ko e ko ē mei Fale Pa’anga ‘o *set* ha *clarity* ki he ‘ū *issue* ‘oku ‘ohaké, ko e ‘uhinga ia ‘eku ‘eku pou pou ‘aku ia

‘Eiki Palēmia: Sea, ki’i fakatonutonu,

Paula Piveni Piukala: Ke tau ‘omai

‘Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu ko eni Sea, ko ē ‘oku ‘omai leva lipooti *verbal* leva ia ‘e he Fakafofonga ‘o e Komiti Pa’anga, ki ho’o Falé Sea, ‘a e me’a na’e me’a mai ‘a e Sea ‘o e Komiti Pa’angá te ne toki ‘omai. Pea ko e me’a ko ē ki hono tukuhifo e kau ngāue ko eni ‘a Fale Pa’angá tonu ke tuku ā ‘etau fa’ahinga afungi pehē, neongo ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ho’o ‘uhinga ‘a ‘au ke pehē ‘oku mo’oni ia.

Paula Piveni Piukala: Sea, ko e *issue* ‘oku ‘ikai ko ha tukuhifo eni ia Sea. Ko e ‘uhinga ko e *lack of*...

‘Eiki Palēmia: Pea ka kehe me’a ‘oku ‘oatu he *staff* ka koé. ‘Ai mo ke tali ia. Kae ‘oua te ke pehē koe ko koe pē ‘oku mo’oni he taimi ‘oku ‘oatu ai he kau ngāue.

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhinga pe ‘eku mahu’inga ‘aku he taimi Sea.

‘Eiki Palēmia: Pea ko e kaikaila ka nautolú ‘oku ‘ikai ko ha me’a ia ‘oku sai.

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhinga ‘oku ou mahu’inga ‘ia ko ē he taimí.

‘Eiki Palēmia: ‘Ai ke ke ‘ilo ‘e koe ‘oku ‘ai ‘o faka’apa’apa’i ē kau ngāue Fakafofonga.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Palēmia, kātaki ‘o me’a hifo ki lalo. Tongatapu 7 ko e taimi ‘oku fai ai e fakatonutonu, te ke me’a hifo ki lalo tali ke ‘osi e fakatonutonu

Paula Piveni Piukala: Sea na’e ‘ikai ke talamai ‘e ia ko e fakatonutonu. Tu’u pe ia ‘o lea ta’e fakatonutonu. Ko e ‘uhinga ia na’e ‘ikai ai pe ke u tangutu ai au ki lalo

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu

Fakatokanga ‘Eiki Sea ke tauhi molumalu e Fale Alea ‘aki e ngāue’aki lea faka’apa’apa

‘Eiki Sea: Tongatapu 7, fiema’u ke tau ngāue’aki e lea faka’apa’apa ‘i he Falé ni. ‘Oku me’a hake ‘a e Fakafofongá pe ko e ‘Eiki Palēmiá. ‘Oku ‘ikai ke tu’u hake fakatokanga atu pe ke tauhi ‘etau molumalu e Fale, Hou’eiki.

Tongatapu 7, ko e ko e me’a ko ē ‘oku ke me’a mai ki ai ‘oku mo’oni ka ko e me’a eni pehē hou’eiki, fakamanatu atu ‘etau founa ngāue.

Taimi ‘oku fakahū mai e Patiseti, ‘oku tu’utu’uni ‘etau Tohi Tu’utu’uni ‘e malava ke tuku hifo hili hono lau ‘uluaki ki he Komiti Pa’anga, ‘oku ‘i ai ho’o mo’oni. Ko e fatongia ‘a e Komiti Pa’anga ke nau vakai ‘a e ngaahi poini fakafika. ‘Oku ‘ikai ha fatongia e Komiti Pa’anga ke nau toe sivi’i pe ‘omai ha me’afua pe ha me’a pehē ki he’enau ngāue, ko e taimi ko ē ‘oku hili

ai e ngāue ko e ko ē Komiti Pa’anga, pea fakafoki mai ki he Fale Alea, mahino ia ‘oku mā’opo’opo pea ‘oku ‘osi maau ē Patiseti ‘i hono fokotu’u mai ‘e he Pule’anga.

Ko e ngaahi fehu’i fakapolitikale me’afua lula mo e ha fua, ko e fatongia ia e Fale Alea ke mou toki fakahoko hili hono ‘omai e Lipooti, ko ‘ene tu’u he taimi ni ‘oku kei ‘i he Komiti ‘a e Lipooti ‘oku te’eki ke ‘omai ke fai ai ho’omou fua tautau.

Ko e ko e me’a ia ‘oku ou fakamanatu atu hou’eiki, Tongatapu 7, ko ho fakamalanga ki he fotunga ‘a e Patiseti mo e fa’u palani ngāue mo e ha fua e Pule’anga, ke toki fakamalanga ia hili hono ‘omai e Lipooti mei he Komiti Pa’anga. He ko e taimi ko ē ‘oku fakafoki mai ai mei he Komiti Pa’anga, ‘oku nau ‘osi fakapapau’i ‘oku palanisi e Patiseti, ‘oku ‘i ai ē ngaahi tōnounou mo e ngaahi fakatonutonu kuo ‘osi fai ē ngāue ki ai. Fakama’ala’ala lelei e Patiseti ke ‘omai ki heni ko e Patiseti ‘e malava ke ngāue.

Ko e ‘aofangatuku ko ē ngāue’i ko ē Patiseti, ko moutolu te mou tu’utu’uni ki ai he taimi ‘oku tau hikinima ai mo tipeiti’i he taimi ‘oku ‘omai ai ki he Komiti Kakatō. Ko u ‘ilo pe ‘oku ‘i ai ē ngaahi poini lalahi he Patiseti ‘oku mou fie fakamalanga ki ai, ko u kole atu, tānaki kātoa toki ‘omai he Mōnite taimi ‘oku fakafoki mai ai ‘a e Lipooti.

‘Osi mahino e ngaahi lula pea ko eni ‘oku faka’asi mai, mou ki’i fakama’uma’u pe koe’uhi ko e taimi totonu ke fakahū mai ai e taimi ko ē ‘oku fakahū mai ai, ‘i he Mōnite. ‘Oku ‘ikai ke u toe fakalōloa koe’uhí ko u pou pou atu ke fai mo uki e ‘ū fakataha ē ‘ū Komiti, Komiti Pa’anga, Komiti Lao, ko ‘ena te’eki ke kakato homou ngāué, uike ‘e 2 na’e tuku atu. ‘Aho ni, ‘apongipongi kapau ‘oku mou fie fakataha he Tokonakií ‘atā pe mo ia ka mou faka’atu’i pe ko ‘etau kau ngāue ‘oku nau tokosi’i pea ko ‘ena ‘oku lahi ‘enau lipooti ke fakakakato mai ki he’etau fakataha ‘i he Mōnite.

Toloi Fale Alea ki he Monite

Ko ia te u toloi e Falé ki he 10 he Mōnite Hou’eiki. Mou me’a hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Na’e kelesi tuku ai pē ‘e he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea)

<007>